

KAZAK AKINI FARİZA ONGĞARSINOVA POEMALARININ TARİHİ-SYUJETTİK NEGİZLERİ

ҚАЗАҚ АҚЫНЫ ФАРИЗА ОҢҒАРСЫНОВА ПОЭМАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ- СЮЖЕТТІК НЕГІЗДЕРІ

Bayan KERİMBЕКОВА*

Öz

Kazak edebiyatında kendine has şiirleriyle yer alan Fariza Ongğarsınova'nın eserleri Kazak poetikasının içinde yenilikleri, yeni akımları getiren bir dönüm noktasıdır. Kazak edebiyatına büyük yenilik getirmiş şaire Fariza Ongğarsınova'nın şaireliği, poetikası, lirik hayal dünyası, gelenekten beslenmesi onun eserlerinde açık şekilde görülmektedir. Fariza Ongğarsınova'yı Kazak şiirinin içinde felsefi, lirik şaire olarak değerlendirmek oldukça yerindedir. Şairenin sanatını özellikle incelemek istememizin bir sebebi onun mükemmel manzumeleridir. Fariza Ongğarsınova'nın manzumeleri edebî tür, estetik özellikleri bakımından birçok makalede ele alınmış belirtilmiştir. Ancak ilmî araştırmalar ayrıntılı şekilde yapılmamıştır.

Makalede Fariza Ongğarsınova'nın henüz eleştirmenlerin görüş bildirmedikleri, ilmî araştırmalar yapılmayan manzumelerinin tarihi, edebî estetik zevki incelenecek, çağdaş yorumlar getirilecektir. Şairenin manzumelerinin tarihi üzerinde özellikle durulacaktır. Eserlerinin içinde karakter oluşturma yönleri belirtilecektir. Aynı zamanda şairenin Allah vergisi yeteneği, sanatı; önemli aydınların, tarihi şahsiyetlerin hayatlarını konu ettiği manzumeleri, ilmî olarak incelenecektir.

Fariza Ongğarsınova “Sayrağan Jetisuwdın Bulbulımın” (Şakıyan Yedisu'nun Bülbülüym) adlı manzumesindeki şaire Sara, “Tartadı Bozbalanı Magnitim” (Çekiyor Delikanlıyı Tılsımım) adlı manzumesindeki Mayra, “Tındandar, Tiri Adamdar!” (Dinleyin Canlı İnsanlar) adlı manzumesinde Kazakların iki kahraman kızı Aliya ile Manşük, “Almas Kılış Nemese Men Mahambet Men Kalay Kezdestim” (Almas Kılış veya Mahambet ile Nasıl Buluştum) adlı manzumesindeki Mahambet karakteri onun sanatındaki söz sanatı, estetik zevk incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Kazak şiiri, Fariza Ongğarsınova, manzume, aydın.

KAZAKH POET FARIZA ONGARSYNNOVA POEMS BASIS OF THE HISTORICAL STORY

Abstract

It is known that majority of cases related to the poetic heritage of influential Kazakh poet Fariza Ongarsynnova such as the world of lyrical character, character, continuation of traditions are considered. Hence, it is an existing opinion that Fariza Ongarsynnova is secretful poet-lyricist and thinker.

However, it is her poems that need better comprehension in the poet's oeuvre. Although generic, artistic peculiarities of F. Ongarsynnova's poems

* Сулейман Демирель университетінің ассистент профессоры, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы/ Қазақстан, layan.daulethankyzy@gmail.com.

were mentioned in some articles, it was not taken under special scientific research. In the article, historical base and artistic peculiarities of F. Ongarsynova's poems which were not considered by critics or introduced into scientific area are thoroughly researched and evaluated. Article focuses at the historical and topical description of the poets poems and peculiarities of creating an image. And the author's poems that involve life stories of characters with different destinies and historical personalities are analysed as well. F. Ongarsynova's poetic ingenuity in creating the images of Sarah in "Sayragan Jetisuwdin Bulbulimin", singer Mairah in "Tartadı Bozbalany Magnitim", both woman heroes Aliya and Manshuk in "Tyndandar, Tiri Adamdar!" and Makhambet in "Almas Kilish nemese men Mahambet pen kalay kezdestim?"

Keywords: Modern Kazakh poet, poems, Fariza Ongarsynova.

Kіpіcne

Қазақ әдебиеті тарихында дара қолтаңбасымен ерекшеленетін Қазақстанның Халық жазушысы, көрнекті ақын Ф. Оңғарсынова поэзиясы хақында әдебиеттанушы – ғалымдардың өзіндік ғылыми талдау–тұжырымдары, бағам–байлаулары бар. Ф. Оңғарсынова поэзиясының табиғатын тану – алыптардан бастау алады. Қазақтың көрнекті сөз зергерлері Ғ. Мүсірепов ("Екі ауыз сөз"), Ә. Тәжібаев ("Ой мен сезім нақыштары") айтқан бағалы ойлармен қоса М. Қаратаев, Ә. Шәріпов, С. Сейітов, З. Ахметов, З. Қабдолов, Ә. Жәмішев, С. Қирабаев, Т. Тоқбергенов, Р. Нұрғали, т.б. сынды ғалымдар да өз еңбектерінде Ф. Оңғарсынова поэзиясына аса үлкен ықылас танытқан болатын. "Тоқырау жылдары" аталған "жылымық" кезеңнің әдебиетіне өзгеше мінезді өлеңдерімен келген Ф. Оңғарсынованың ақындық мұрасы, оның ішінде, лирикалық кейіпкер әлемі, мінез, дәстүр жалғастығы біршама зерттелді. Атап айтсақ, С. Айбергенованың "Қазақ ақын әйелдер шығармашылығындағы дәстүр жалғастығы" атты ғылыми еңбегінде Ф. Оңғарсынова поэзиясы алдыңғы буын мен кейінгі толқын қазақ ақын қыздарының шығармашылығымен байланыста қарастырылса, Н. Қамарованың "Қазіргі қазақ өлеңдеріндегі психологизм" деп аталатын кандидаттық диссертациясында (Қамарова, 2001, s. 101–102) ақын өлеңдеріндегі психологизм табиғатына теориялық талдаулар жасалады. "Қазіргі қазақ лирикасындағы мінез мәселелері" атты Ж. Сұлтанғалиеваның диссертациясында ақынның өлеңдеріндегі мінез ерекшеліктері сөз болады (Сұлтанғалиева, Алматы, s. 53–54). З. Мүтиевтегі "Ф. Оңғарсынова лирикасы" дейтін кандидаттық диссертациясында ақынның лирикасы қарастырылған болатын (Мүтиевтегі, 2000, s. 87–88).

Алайда, Ф. Оңғарсынова мұрасында әлі де жүйелі арнада зерттелмеген, ғылыми тұжырымға еңбеген саланың бірі – ақынның поэмалары. Поэма – жалпы әдеби процестегі көрнекті қызмет атқарып келе жатқан күрделі жанрдың бірі ретінде бірден қалыптаса салмады. Бастауын қисса-дастандар мен лиро-эпостық жырлардан алатын қазақ поэмасының да ұзаққа созылған өсу жолдары, даму кезеңі бар. Ежелгі дәстүрге сүйенген, соны жалғастырып байыта, тереңдете түскен қаламгерлер қазақ поэмасының алғашқы ең жақсы үлгілерін қалыптастырып берді.

Ф. Оңғарсынова – халық жүрегінен орын алған өлеңдерінен бөлек бірнеше поэма жазған эпик ақын. Ақын поэмаларының басым көпшілігі тарихи тұлғаларды арқау еткен. Сол арқылы ақын тарих пен бүгінгі күннің өзара сабақтастығын тауып, тарихи дәуірдің шындығын көрсетуді мақсат тұтады. Сондай-ақ, ақын өлең сөзбен тарихқа айналған тұлғалардың рухани портретін сомдайды. Осы тұста “тарихи тұлға” дегеніміз кім? деген заңды сұрақтың туары анық. Бұл ұғым жайында ғалым Қ. Әбдезұлы “Тарих және тағдыр” атты зерттеу еңбегінде: “Ең алдымен, тұлға деген ұғым – тарихи өлшем. Яғни, тарихи тұрғыдан ел үшін, халық үшін орасан маңызы зор, тарихи мәні терең іс-әрекеттерге барған немесе аса жауапты тарихи сәттерде халық тағдырында айрықша орны болған адамға халықтың өзі осындай тұлғалық деңгейге көтеретін бағаны беріп отырған”, – дейді (Әбдезұлы, 2004, s. 208).

Ф. Оңғарсынованың халық үшін күрескен тұлғаларға арнап жазылған тарихи тақырыптағы поэмалары өзінің композициялық жүйесінің мықтылығы, сюжеттік желісінің қызықтылығымен, образ жасау шеберлігімен қазақ поэмаларын дамытудағы мәнді туындылар ретінде бағаланады. Яғни, ақын дәстүрлі эпикалық шығармаларды жаңа сапаға сай жаңғырта отырып, әртүрлі тақырыпты қамтитын поэмалар туғызды.

Ф. Оңғарсынованың тарихи тұлғаны арқау еткен кең көлемді шығармаларының қатарында Жетісудың бұлбұлы атанған Сара ақынға арнаған “Сайраған Жетісудың бұлбұлымын”, қазақ қыздарының арасынан шыққан тұңғыш кәсіби әнші Майра Уәлиқызына арнаған “Тартады бозбаланы магнитім”, атақты Ақан сері Қорамсаұлына арнаған “Ақан сері аңыздары”, поэзия алдаспаны Махамбетке арнаған “Алмас қылыш немесе мен Махамбет ақынмен қалай кездестім”, Шығыстың қос жұлдызы атанған Әлия мен Мәншүкке арнаған “Тыңдандар, тірі адамдар”, композитор Ғ. Жұбановаға арнаған “Дыбыстар әлемі”, қазақ қыздарының ішінде алғашқы болып “темір тұлпарды”

бағындырған Еңбек ері К. Дөнентаеваға арнаған “Қазақтың бір қызы бар Кәмшат деген” атты поэмаларының қазақ поэзиясынан алар орны өзгеше. Сондай-ақ, Ф. Оңғарсынованың “Күй” атты күйші Динаға арнаған диптих, ақын М. Хакімжанова жайлы “Жыр анасы” атты триптихін, ақиық ақын М. Мақатаевқа арнаған “Мақатаев туралы жыр” циклдық топтамасын, Халық артисі, күміс көмей әнші Б. Төлегеноваға арнаған “Бибігүл-ән” арнауын даралап айтуымыз қажет.

Ф. Оңғарсынованың “Сайраған Жетісудың бұлбұлымын”, “Тартады бозбаланы магнитім”, “Ақан сері аңыздары”, “Дыбыстар әлемі” поэмаларын, күйші Динаға арнаған “Күй”, әнші Б. Төлегеноваға арнаған “Бибігүл-ән” атты циклдық жырларын өнер адамының өзгеше тағдырына арналған шығармалар қатарына қосуымызға болады. Аталған поэмалардағы негізгі мәселе бір адамның тағдыры емес, еркіндікті, азаттықты аңсаған шығармашылық адамына ортақ тағдыр. Мұндағы Майра, Сара, Ақандар солардың жиынтық образы.

Поэма табиғаты өлеңнен өзгереді. Өлеңге бір ғана сезім жеткілікті болса, поэмаға қызмет ететін көбіне–көп тарихи оқиғалар, жеке тұлғаның іс–әрекеті мен қақтығыстар. Қазақ поэмасы өзінің жылдар бойғы даму тарихында көптеген өзгерістерді бастан өткерген жанрдың бірі болғанымен, ол халықтың, ұлттың тағдыры мен шығармашылық тұлғаға деген қызығушылығын сақтап қалды.

Негізгі бөлім

Тарихи тұлға және көркемдік шешім

Әдебиет атты әлемде әрбір суреткердің қызыға, қызықтыра жырлайтын өзіне етене жақын тақырыбы болатыны белгілі. Сол арқылы оның авторлық идеясы, дербес көзқарасы аңғарылып жатады. Ф. Оңғарсынованың шығармашылығындағы басты тақырыптардың бірі – әйел тағдыры, әйел жолы. Әйел тәкаппарлығының, әйел жанының азаттығын өз халқының өткен тарихынан іздестіру – Фариза поэзиясының өзгешеліктерінің бірі. Қазақ әйелінің қайсар мінезі, олардың бір-біріне ұқсамайтын өзіндік болмыс-бітімі ақын шығармашылығында да бөлекше сипат табады.

“...Шынымды айтсам, мен жалпы әйел тағдырының жүгі көбірек, қиынырақ дер едім. Ал нағыз өнердің шытырман жасы, тіпті суреткерлік табиғаты әйелге бұйырса, ол екі есе қиын. Тағдыры өнермен байланысты әйелдер жайлы ойланатыным да осыдан болар. Қазақ әйелінің бойындағы адам таңғаларлық ғажайып қасиеттер кім–кімді де

табындырады деп ойлаймын. Ал, заманның қаталдығына, қыз жолының жіңішкелігіне қарамастан, қазақ қызының қабілетін, өнерін халыққа таныта білген Сара, Майра, Диналарға гимн жазса да артық болмас еді” (Оңғарсынова, 1990, s. 125-127), – деген Фариза қазақтың біртуар талантты да қайраткер қыздарына арнап бірнеше поэмалар жазды. Соның бірі – атақты “Жетісудың бұлбұлы” – Сара Тастанбекқызының өмір тарихын, өнер жолын арқау еткен “Сайраған Жетісудың бұлбұлымын” поэмасы.

“Сайраған Жетісудың бұлбұлымын” поэмасы

Поэма ерекшеліктеріне тоқталмас бұрын, Ф. Оңғарсынова неге Сара, Майра, Ақан, т.б. сынды өнер иелерін поэзиясына арқау етеді, бұл тақырыпқа баруының себебі неде деген сұрақтарға жауап беріп көрелік. Ең алдымен, жастайынан ауыз әдебиетінің маржанынан қанып ішкен ақын содан алған әсерін, көріп-біліп, көкірегіне түйгендерін өз шығармашылығына орнымен пайдалана білген. “...Менің ерекше сүйіп оқитыным “Біржан мен Сара қыздың айтысы” еді. ...Әйел заты ер-азаматқа тура қарап тұрып өзінің ой-пікірін, мүмкіндігін ашық айтуына болады екен-ау, деген ой – ұшығын кеудеме түсірген де Сара апамыздың осы айтысы” – деген еді Ф. Оңғарсынова бұл жөнінде “Сұқбаттар” атты естелігінде” (Оңғарсынова, 1990: 129-130). Осы сөздің шындығын ақын “Сайраған Жетісудың бұлбұлымын” поэмасында:

Арман-жолда шың-құздар өріндегі,

Адастырмай албырттау көңіл мені.

Жалқы темірқазығым – Махамбет те,

Жыр – Шолпаным өзіңсің көгімдегі (Оңғарсынова, 1987, s. 366), – деп жырмен ажарлай түседі. “...Жаратылыс берген сәуленің үлкен алауға айналуы үшін алдында теңіздегі маяктай алыстан болса да жарқыраған бір үлгілер болуы қажет-ақ. Өнердегі ұстаздық деген сол. Мен үшін Сара апамыз сондай шамшырақ болған еді. Менің рухани ұстазым – Сара. Бұл шығармаларды анам да ұнататын, мен қанша оқысам да, анам жалықпай, сүйсіне тыңдайтын”, – дейді ақын. Яғни, ақынның бұл тақырыпқа келуі кездейсоқтық емес.

Поэмаға негіз болған бас кейіпкері – XIX ғасырда өмір сүрген қазақтың аяулы ақын қызы Сараны біреулер тарихи тұлға десе, екіншілері – Сара көркем бейне, жиынтық тұлға деседі. Дегенмен, Сараның өмірде нақты болғандығын дәлелдейтін жайт – оның

өлеңдері. Осы айтыстың төңірегіндегі таласқа үн қосқан Ғ. Мүсірепов те өзінің “Ақын Сараға соқтықпасақ қайтер!” деген мақаласында: “Қазақтың әдебиет зерттеушілері мен ақын-жазушылары еш уақытта бұл айтыстың болғанына шек келтірген емес. Ғасырлар бойына жасап келген поэзиямыздың көрнекті бір саласы болып келген ақындар айтысының ең биігіне көтерілгені – “Біржан-Сара” айтысы деп білеміз. ...Өз басым ақындар арасында Сараның алатын орны бірінші қатарда деймін. Мәселен, қазақ әйелдерінің ішінде әншілік туын Майраға, күйшілік туын Динаға, опера өнерінің тұңғыш туын Күләшқа ұсынатынымыз сияқты, ақындар айтысының асқақ туын Сара Тастанбекқызының қолында көргім келеді”(Мүсірепов, 1982, s. 132-134), – деп бұл мәселенің соңғы нүктесін қойған болатын.

Ф. Оңғарсынова поэмасындағы Сара бейнесі мүлде бөлек көркемдік арнада ашылады. Ф. Оңғарсынованың поэзиясындағы қазақ әйелдерінің суреттелуінің өзіндік ерекшелігі бар. Оның “әйелдері” әр дәуірдің, әр кезеңнің өкілдері болып келгенімен, олар іштей өзара бір-бірімен біртұтастық табады. Ол тұтастық – олардың мінездерінен байқалады. Сараны өзінің өнердегі ұстазына айналдырған ақын “Бұралаң жол, бұрқасын өткелімен, Сендік тағдыр менің де тағдырымдай”, – дей келе өткелі көп өлең өлкесінде өз өмірі мен кейіпкерінің өміріндегі ұқсастықты аңғартады. Шынында да, поэмадағы Сара ойларынан, Сара сөздерінен лирикалық қаһарманның тұлғасын көру қиын емес. Яғни, ақындық “мен” Сара бейнесі арқылы көрініс табады. Осы орайда неміс философы Ф. Ницшенің: “Лириктің образдары ақынның өзінен басқа ешкім де емес, бұл тек оның әрқилы формада объективтенген тұрпаты” – деген пікірі ойға оралады. Сара қыздың тағдыры ақын үшін поэма арқауы ғана емес, лирикалық кейіпкер өмір сүрген қоғамды, ондағы адамдарды танытудың өзіндік тәсілі де.

Айтыссам ақ бұлақтай ақтарылам,

Кешпеймін біреулердей жыр жылымын, – деп айбынды үн қатқан лирикалық қаһарман жырға, сөз өнеріне қатаң талап қояды.

Жыршы емес, елдің жүгін тарта алмаса,

Тандайға алмас сөзді арқандаса.

Іштегі буырқанған жай тасқынын

Жасқанып, ақтара аламай жалтандаса – дейді. “Айтпаса, сөздің атасы өледі”. Ақын болып тұрып халықтың жүрегіндегі сөзді жеткізе алмаса, жырыңа елдің мұңын ортақтастыра алмасаң, сенің ақынмын дегенің де құр бекершілік. Ақын “таңдайға алмас сөзді арқандатумен” осы айтпақ ойын көркемдеп, аз сөзге көп мағына дарыта түскен. Поэманың басында ақын Сараның жыр туралы найзағай жарқылындай өткір пікірлері айтылса, екінші, үшінші бөлімдерде Сара қыздың туған жер туралы толғаныстары сөз болады.

Поэманың келесі бөлімінде Сара қыз өмір жайлы, оның сан алуан құбылыстары: алауыздық пен татулық, махаббат пен жауыздықты жырға қосып, үлкен бір философиялық ой түйіндейді. Бұл бөлім тек құрылысы жағынан ғана емес, мазмұны тұрғысынан да халыққа ақыл-өсиет, нақыл түрінде айтылатын толғау жанрына жақын, жыраулар поэзиясымен үндесіп отырады.

Қызы едім Тастанбектің, атым – Сара,

Дарамын туа біткен ақыл – сана,

Еркінмін, нәзік жанмын, тәкаппармын –

Осылай тәлім берген ақылшы анна (Оңғарсынова, 1987, s. 370), – деген үзіндіден аңғарылатын еркелігімен қатар ер мінезді Сара қыздың да еркіндігі ұзаққа бармайды. Өзі өмір сүріп отырған уақыттың басты трагедиясы – қалың малға ол да тап келеді. Өзінің ықтиярынсыз күйеуге бермек болған аға-жеңгелеріне деген Сара қыздың наразылығы поэманың алтыншы бөлімінде сөз болады. Тайғақ тағдырлы қазақ қызының басына қалың мал қамытының киілуімен, бәрін жазмышқа сүйей салып, ең бастысы малды ауыл болса болды деген сол кездегі қараңғылықты, надандықты ақын жыр-жебемен аяусыз жаншып отырады. Қазақ қызының басына уақыт салған салмақпен қоса “Байтал шауып бәйге алмас” деген шынжыр ұғымның аяқтан шалуы – міне, осылардың барлығы Сара образы арқылы ашылады.

“Не дейміз?” “Жазымыш қой!” Жыла, жаным!

Жаны – жат, керең кеуде – бұл адамың.

“Жақсы ауыл?” Ауыл жақсы қай кезде де,

Қажетсіз ақ ордалы құдаларың!

Лирикалық кейіпкер сөзімен айтсақ, “жаны-жат, керең-кеуде” жандардың құрбаны болған жалғыз Сара емес. Бұл сол кездегі қазақ қыздарының бәрінің басында бар жағдай. Бірақ, бір басынан еркіндік, те, нәзіктік те, тәкаппарлық та табылатын ақын қыздың кертартпа заманның құрбаны болмай, оған қарсы тұруы – поэманың әлеуметтік салмағын арттыра түскендей. “Фарица поэмасындағы әйелдердің стихиясы күреске толы. Жәй әйел емес, ел намысын ойлайтын азамат. Ән мен жырдың думаны, Сара өз бақыты үшін күресе біледі.

“Таңдаймын қалауымды! Еркімді бер,

Табамын дала кезіп, құздарды аттап!” деп эпостық шығармалардағы аруларға тән ірілік көрсетеді (Ұйықбаева, 2001, s. 160-161).

Сара ақынның бары да, бақыты да – өлеңдері. Үш жүзге даңқы жайылған ақын кәріге де жасқа да жырларымен жылылық таратты.

Келер жас ой тереңнен шашса жақұт

Жоқ менде басқа тілек, басқа бақыт, – деп келер ұрпақтан жылымшы, жасық жыр емес, отты жыр күтеді. Ақын кейіпкері жастығына қарамай, парасатты терең ой айта біледі. Поэмадағы Сара қыз тек өнерімен ғана бағалы емес, оқырманына айналасында болып жатқан ірілі-ұсақ қоғамдық маңызды істерге араласа білетін ақыл иесі ретінде де танылады. “Сайраған Жетісудың бұлбұлымын” поэмасы тек қана ақын қыздардың өмірін өрнектеумен ғана емес, замана сипатын дәл бере білуімен де құнды.

“Тартады бозбаланы магнитім” поэмасы

Ф. Оңғарсынованың “Тартады бозбаланы магнитім” поэмасы қазақтың тұңғыш әнші қыздарының бірі, әрі кәсіби әншілік деңгейіне дейін көтерілген майталманы – Майра Уәлиқызына арналады. Ақын Майраның өмір жолымен қоса әншілік тағдырын айқын көрсету арқылы сол заманның әлеуметтік тынысын да танытады. Поэманың бас кейіпкері – әнші Майра Уәлиқызын қазақ өнерін зерттеген музыкатанушы-ғалым А.В. Затаевич “Қазақтың әнші әйелдерінің ішіндегі ең үздігі” деп бағалаған. Майраның ән айтудағы ешкімге ұқсамайтын әдемі дауысы туралы да тұңғыш қалам тартқан музыка зерттеушісі А.В. Затаевич болды. Ол өзінің “Қазақтың 500 ән, күй” (1931) дейтін музыкалық-этнографиялық еңбегінде Майраның шығармашылық портретін дәлме-дәл кескіндеп жазады. М. Уәлиқызының өмірі мен өнер жолын жан-жақты қарастырған

3. Дүкенбаева Майра өнеріндегі жаңашылдықты тұжырымдай келе: “Біріншіден, Майра қазақ әнінің мазмұнына, түріне бірталай жаңалық енгізді, екіншіден, елге таңсық гармонды пайдаланды, үшіншіден, өнерге европалық өзгерістер әкелді, төртіншіден, ол қазақ әндерімен қоса татар, орыс әндерін көп салды (Дүкенбаева, 2003: 66), – деп әншінің өзіндік ерекшеліктерін саралап көрсетеді.

Майраның артындағы шығармашылық мұралары жөнінде З. Қоспақов мынадай мәлімет ұсынады: “Музыкадан аса қабілетті Майра ән айта жүріп, өз жанынан да ән шығарады. Сондай әндердің қатарында “Майра”, “Ертіс”, “Қызыл гүл”, “Бақша”, “Даланың әні”, т.б. сияқты туындылары бар. Бұл шығармалар шағын болғанымен, біртуар шығармалар. Майраның әндерін кезінде Қазақстан композиторлары Е. Г. Брусиловский “Қыз Жібек”, “Жалбыр” операларында, А. Зильбер “Қайта туған Қазақстан”, симфониясында, А. Байқадамов “Майра” деп аталатын туындыларында пайдаланды” (Қоспақов, 2001, с. 48).

Ал Ф. Оңғарсынованың поэмасында Майраның сырт пішіні, кескін-келбеті бейнеленбейді. Ақын поэмасындағы Майраның әншілігінен гөрі өжет, өр мінезімен, күрескерлік қасиеттері басымырақ суреттеледі. Алайда екі ақынға да тән ортақ сипат– Майраның сезім–толқыныстарын өз аузымен яғни, монолог тәсілі арқылы айтқызу.

Ф. Оңғарсынованың “Тартады бозбаланы магнитім” поэмасы өнер адамының тағдырын арқау еткендіктен, мұндағы негізгі оқиға желісі әнші Майраның айналасында өрбиді. Ф. Оңғарсынова әнші өмір сүрген дәуір келбетін, орта шындығын, әйел теңсіздігі жайлаған қазақ қоғамының көріністерін Майра арқылы ашуға тырысады.

Шырқайын – сазды сарнай досым қайда?!

әндетсем, қыз-бозбала қосылмай ма?!

Думанның бозбаласыз қызығы жоқ

өртеің, өртенейін осындайда!

Майраның сауық–сайран жүрген жері,

Шабытты әндерімен мұңды емдеді.

Сырнай мен домбыраның үні шықса,

Жүрегін бозбаланың жыр кернеді , – дейтін Майра – ақылды, тапқыр, әнші қыз. Гармонмен шырқап ән салатын ойын-сауықтың көркі, той–думанның сәні. Бірақ, оның мұндай қасиетін тоғышар жандар түсінбейді. Сондай-ақ, поэмадағы “Майра – ең алдымен еркін, адал махаббат иесі, өнерді жан-тәнімен беріле сүйген қыз ретінде көрінеді. Бас қаһарман алдымен өнерге ғашық, бұл сапарда оған ешқандай күш қарсы тұра алмақ емес. Кесе көлденең тұрған қарсылықты Майра бұзып-жарып кетуге бар” (Аяпбергенұлы, 2002, s. 30–31). Майра тарихта да осындай жан болған деседі.

Ғалым М. Числов поэмаға “Қоғамның рухани өмірінің маңызды мәселелеріне және оларды әмбебап шешуге арналған синтетикалық жанр”, – деген анықтама берген болатын (Числов , 1982, s. 12). Ф. Оңғарсынова поэма жанрының табиғатын бұзбай, сол жанр шеңберіне сыйғыза отырып, әнші Майраның бейнесін әр қырынан тереңірек көрсетуді көркемдік мақсат еткен. Поэмада нақты дерекке құрылған цифрлар жоқ. Негізгі кейіпкер – Майраның тарихта болғандығы белгілі болғандықтан, автор көбінесе кейіпкерінің ішкі жан-дүниесі, сөздері арқылы қоғам сырын ашуға талаптанған. Поэманың негізгі өзегі – өзгеше талант иесі Майра сырлары, теңдікке ұмтылған қазақ қыздарының тағдыры, махаббат пен өнерге деген адалдық.

Композициялық жағынан ақын поэмасы “Майраның әндері”, “Майраның болыс жездесіне айтқаны”, “Майраның ағаларына өкпелеп айтқаны”, “Ән сайысынан кейін айтқаны”, “Майраны кінәлаған билерге айтқаны”, Ертіп келген жігітін ауылдастарына таныстыру”, “Майраның інісіне айтқаны” секілді бірнеше тарауларға бөлінген. Поэманың қай бөлімінде болмасын оқиға лирикалық кейіпкердің өз атынан, яғни, бірінші жақтан баяндалады. Алайда, автор кейіпкер портретін, мінезін бірқалыпта алмай, өмір ағысына, сюжет желісіне орайластырып, өзгермелі қалыпта көрсетеді. Майраның әртүрлі жағдайдағы іс-әрекет, сезім күйімен қатар оқиға барысы да сатылап дамып отырады.

Поэманың “Майраның әндері” атты алғашқы тарауындағы Фариза Оңғарсынованың айтпақ болған түпкі идеялық қазығы – Майраның әндерімен оның өнерпаздық келбетін таныту болса, келесі тарауларда қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-санасы, әлеуметтік теңсіздік, қазақ қыздарының басына кигізілген қалың мал “қамыты” бәрі-бәрі бір арнаға тоғыса, жарасымды үйлесім табады.

Поэманың өз миссиясын орындауда жалғыз ғана сезімге иек арта алмасы белгілі. Бұл жөнінде “Поэманың тың жолдары” (“Новые пути поэмы”) атты мақаласында В.

Кубиллюстің былай дегені бар еді: “Егер өлеңге бір ғана эмоция жеткілікті болса, поэмаға өмірлік бай тәжірибе, адами мінез, процесс керек. Өлең ой, көңіл-күй ағымына құрылса, поэмаға мінез бен идея бірлігінен бөлек ең негізгі құрылымдық элемент – типтік образ тән” (Кубиллюс, 1962, s. 71). Поэманың “Ертіп келген жігітін ауылдастарына таныстыруы” дейтін тарауында әнші қыз – Майраның образы өзінің табиғатында бар еркелігімен, арманшылдығымен қоса батылдығымен ерекшелене көрінеді. “Ертіп келдім, сүйдім де, басқа ауылдан, Іздеп табар сыңарын қырандар да!”, – деп сүйгенін ауылына ертіп әкелген Майраның бұл әрекеті – өзі өмір сүріп отырған заманы үшін жат, масқара қылық болып есептелетін-ді. Алайда, автордың осындай кедергілерге қарамастан, лирикалық кейіпкерін әлгіндей әрекеттерге апаруының астарында недей сыр бар десек, әңгіме мінезге келіп тіреледі. Жәй мінез емес, жасындай өткір Мінез жатыр!

Айыптама, ағайын, ессіз деме,

Жалын кештім, білмеймін, кештім неге...

Қажет емес қалың мал, қысырағы –

Сезімімді сатпаймын ешкімге де! (Оңғарсынова, 1987, s. 28), – деген Майраның өктемдігі мен өршілдігін, ақжарқын еркін мінездерін, достық пен махаббатқа адал қасиеттерін ақын осы тарауда жақсы ашады. Осы арқылы заман шындығынан мол хабар беріліп, бүкіл бір дәуірдің жанды көрінісі жасалады. Фариза кейіпкерлерінің ішкі жан-дүниесіндегі өзгерістерді, толқуларды танытатын психологиялық анализдер арқылы басты кейіпкердің қоғамнан жатсыну сарынын шебер береді. Фаризаның кейіпкерлері қашан да өз ортасына жат. Поэма анализінде сезім диалектикасын көрсету басты орын алады.

Ақын Ф. Оңғарсынованың “Тартады бозбаланы магнитім” поэмасы өзінің сюжет, композиция құру ерекшелігімен, жинақылығымен, сондай-ақ, кейіпкердің рухани дүниесін, сезім шарпылысын танытатын монолог берудегі шеберлігімен ерекшеленеді.

Шатттық қайда, ән қайда алас ұрған?

Түндер қайда, ұйқыны таң асырған.

Байланғандай тіл-аузым тұншығамын

Шалға тиген байғұстай шарасыздан (Оңғарсынова, 1987, s. 29), - деп келетін поэманың соңғы тарауларына авторлық баяндау мен монологтың қатар жарысып

отыратындығы байқалады. Сезім қайшылықтары, психологиялық тебіреністер, ішкі монолог, риторикалық сұраулар, ой-толғаныстар арқылы поэма шиеленісі шегіне жетеді. “Адам образын жасау, оның ішкі дүниесін ашу, ой-сана, көңіл-күйлерін, сезім толқуларын әсерлі етіп көрсету көркем әдебиеттің бірден-бір міндеті. Такырып, сюжет, композиция сияқты категориялар, портрет, пейзаж, көріктеу, диалог, монолог сияқты компоненттер – бәрі де осы мақсатқа бағындырылуы тиіс” (Алпысбаев, 1992, s. 72) – деген пікірді ескерсек, “Тартады бозбаланы магнитім” поэмасы тілі, формасы, композициялық құрылымы жағынан өзгеше туынды. Ақын поэмада бейнелі сөздерді кеңінен қолданып, шығарманың көркемдік-эстетикалық қуатын арттырған. Ақын Фариза Оңғарсынованың “Тартады бозбаланы магнитім” атты тарихи -лирикалық поэмасы өзінің идеялық, мазмұн байлығымен, өнер адамы тақырыбына өзінше жаңа қырынан келуімен, шынайылығымен осы жанрдың қатарын молайта түседі.

“Алмас қылыш немесе мен Махамбетпен қалай кездестім” поэмасы

Ф. Оңғарсынованың поэмаларының табиғатын жете тану мақсатында ақынның шығармашылық зертханасына тереңірек үңілгенде, болашақ ақынның өз бетінше алғаш ежіктеп оқығандары Біржан – Сараның айтыстары мен Ығылман Шөрековтің “Исатай – Махамбеті” екенін көреміз. Ақынның өзі де бұл турасында: “Біз, қырдағы ауыл балалары, кішкентайымыздан Махамбеттің жырларын естіп, жанымызға сіңіріп өстік. Сондықтан ба, жоқ, халқымыздың тәрбие- дәстүрінен бе, әйтеуір ер-азаматтың бәрі Исатай, Махамбет сияқты ел-жұртына тірек, кесек мінезді, бір сөзді, тура айтатын батыл, жан-дүниесі кең деп ұғатынбыз”, – дейді (Оңғарсынова, 1990, s. 160). Демек, Махамбет есімі болашақ ақынның санасына қайсарлық пен өр рухтың символы ретінде сонау сәби кезінен сіңсе керек. Ал, өлең өлкесіне біржола ат басын бұрғалы Махамбет Фаризаның рухани ұстазына айналады.

Әдебиет тарихындағы сөзбен сомдалған тұлғалар арасында Махамбет ақынның тұлғасы озық тұр. Ақындығы мен батырлығы қоса өрілген Махамбет бейнесін бөлек шешімде көрсететін туындылардың әлі де жазылатыны шүбәсіз. Десек те, “Әдебиетте бейнеленген тұлғалардың арасында, әрине, қазақ поэзиясының Абайға дейінгі асқар шыңы, ұлт азаттығын ту етіп көтерген қайраткер ақын Махамбет тағдырының терең, әрі әр қырынан көрінуі кездейсоқтық емес. Осының сыры неде? Қазақ поэзиясындағы Ы. Шөрековтің “Исатай-Махамбет”, Б. Аманшиннің “Дала суреттері” поэмасы ал, проза саласында Т. Әлімқұловтың “Қараой” әңгімесін, Ә. Әлімжановтың “Махамбеттің жебесі”

романын, Б. Аманшиннің “Махамбеттің тағдыры“, Қ. Мұханбетқалиевтің “Бас жұтқан бас”, Ә. Сарайдың “Исатай мен Махамбет”, Н. Әбутәлиевтің “Қайран Нарын”, М. Мәжитовтың “Барлыбай түбіндегі ән”, т.б. туындыларын жазды” (Әбдезұлы, 2004, s. 109). Саналы ғұмырын елдің азаттығына арнап, “қара қазан, сары бала қамы үшін” ғана емес, халық қамы үшін азаттық туын көкке көтерген Махамбеттің батырлық істері мен ақындық өнеріне арналған поэзиялық көркем туындылар аз жазылмапты. Қазақ әдебиетінің әр жанрында әр жылда да қалам тербелген.

“Негізінен, төл әдебиетімізде Махамбет тақырыбына арналған алғашқы өлең жолдарын Шернияз Жарылғасұлының, Сегіз сері Шақшақұлының шығармаларынан кездестіреміз. Ал, XX ғасырдың басында халық ақыны Ығылман Шөреков “Исатай-Махамбет” дастанын жазса, кеңестік дәуір мен бүгінгі поэзиямызда арқалы ақындар Ж. Молдағалиев, Қ. Бекхожин, О. Сүлейменов, Қ. Мырзалиев, Ә. Кекілбаев, М. Сатыбалдиев, М. Шаханов, Ж. Набидуллин, Қ. Мұқашев, К. Ахметова, Ж. Бөдешов, Т. Медетбек, т.б. қалам тартты” (Мақырұлы, 2004, s. 184). Солардың ішінде эпикалық жанрдағы шығармаларды атап айтсақ, Қ. Бекхожиннің “Махамбет қабіріндегі тебіреніс” балладасында, Ж. Молдағалиевтің “Кек”, Ж. Нәжімеденовтің “Жаңғырық”, М. Шахановтың “Нарынкұм зауалы”, М. Неталивтің “Арыстан еді-ау, Исатай!”, Ә. Күмісбаевтің “Махамбет” поэмаларында Махамбеттің әдеби бейнесін сомдауда ақындар көптеген түрлі ізденістерге барды.

Махамбет тұлғасы әр суреткердің туындысында әр бөлек көрініс табады. Десек те, Ф. Оңғарсынованың “Алмас қылыш немесе мен Махамбетпен қалай кездестім” поэмасы мен М. Шахановтың “Нарынкұм зауалы” поэмалары арасындағы кейбір ұқсастық – үндестікті байқадық. Мәселен, біріншіден, М. Шахановтың “Нарынкұм зауалы” поэмасы да, Ф. Оңғарсынованың “Алмас қылыш” поэмалары да – көлемі жағынан шағын, лирикалық үлгідегі поэмалар. Екіншіден, екі ақын да Махамбеттің сол сәттегі арман–тілегін, мұң– зарын өз аузымен, яғни ішкі монологы арқылы айтқызады. Үшіншіден, екі поэмада да түс көру элементі бар. Алайда, Ф. Оңғарсынова поэмасында түс көруші лирикалық кейіпкер болса, М. Шаханов поэмасындағы түстің иесі– Махамбет. Екі поэмада да түс символдық мәнге ие. Екі ақынның поэмаларына ортақ тағы бір сипат – шындықты айту идеясы. Бұл екі ақынның да жалпы поэзиясына тән сипат болса керек. Мысалы: Ф.Оңғарсынованың “Махамбеті”:

Алапес мынау өмірдің
ащы шындығын жырладым.

Қуылдым, дала шарладым

Сая бола алмай қырларым.

...тек шындық күтем мен сенің

Ақ алмас жүзді жырыңнан! (Оңғарсынова, 1987, s. 118), - деп болашаққа сенім артса, М.Шахановта ол идея Махамбет аузымен былайша көрінеді:

Иә, шындықтың ащы даңқы,

Шындық үшін жалғыз түстім егеске.

Ақындықтың басты шарты–

Басты алса да шындықты айту емес пе? (Шаханов, 2008, s. 192).

Аталған ерекшеліктерімен қатар, екі ақынның да өзіндік ой – таным ерекшеліктері арқылы байқалатын ақындық ізденістерін де айтпай кетуге болмас. М. Шаханов ойының негізгі нәрі поэманың “Әке үкімі” атты екінші тарауынан орын алған. “Алмас қылыш немесе мен Махамбетпен қалай кездестім” поэмасындағы авторлық идея Махамбет монологы арқылы ашылып отырса, “Нарынқұм зауалы” поэмасында әкелі–балалы екеудің диалогы арқылы шебер көрініс тапқан. Сондай–ақ, М. Шахановтың “Нарынқұм зауалы” поэмасына өмірден алынған дерек көзі арқау болған. Яғни, тақырып ортақ, шығармашылық мұрат бір болғанымен, оған жету жолындағы ақындық әдіс-амалдар әртүрлі.

“Бала күнімізден атын жаттап, үлкендердің айтуымен қанымызға сіңген бейне – Махамбет бейнесі мен үшін Мұхаммед пайғамбар секілді әулие тұлға болатын. Көп жылдарға дейін Махамбет туралы ештеңе жаза алмадым, себебі, қорқатынмын. Бас салып ол туралы бірдеңе жазу көргенсіздік деп ойлайтынмын” (Оңғарсынова, 2003, s. 7), - деп тектілік танытқан Фариза поэзиясында Махамбет есімі батыр бейнесінде де, адуынды ақын кейпінде де жиі кездесіп отырады. “Ия, оның пірі – Махамбет, – дейді жас зерттеуші Н. Байоралова. Сондықтан, оның әйелден гөрі ер-азаматқа лайық сөз саптасын, әйелдіктен әлдеқайда биік жатқан ойлану дәрежесін, әйел қасиетін нәзіктік, жұмсақтық, бипаздық деп білетін түсініктердің барлығын ықтырып жіберетін айбын – сесін, әйелдік

көкірегінде соғып тұрған ер жүрегін салыстыруда Махамбет рухын баса айтуды жөн көрдік. ...Бұл бірлік топырақтастықтан, тектестіктен, тамырластықтан туындап жатқан үндестік” (Байоралова, 2003, s. 88). Мұндай рухани туыстықтың тағы бір себебін ақын, ғалым С. Сейітов былай деп түсіндіреді: “...Әр тұста Махамбет атасын ауызға ала беретін ақын қыздың мұнысында мұрат тұтарлық бір сыр бар екен.

“Жырлау керек,
жетелейтін қиялдай бал арманға,
От ойнатар мұң тұнған жанарларға.
Қиянаттан күрсінсе Батыр – Уақыт
Махамбетше турайтын қақыратып,
Айбалта – жыр керек – ақ адамдарға”.

Ашық айтылған емес пе? Ол – Ф. Оңғарсынова поэтикасында Махамбетке бір табан жақындықтың, туыстықтың сезілетіндігінде” (Сейітов, 1986, s. 241). Ақынның “Махамбет аудармашысымен әңгіме” атты көлемді өлеңі мен “Алмас қылыш немесе мен Махамбетпен қалай кездестім” атты поэмасында Махамбет тұлғасы одан сайын биіктей түседі. “Махамбет аудармашысымен әңгіме” атты көлемді өлең автордың ақын, ақындық туралы, оның қоғамдағы атқаратын қасиетті миссиясы жайлы, Махамбет секілді қайталанбас тұлғаның ақындық феномені хақында құнды туынды десек қателесе қоймаспыз”, – дейді бұл турасында ғалым С. Мақыпұлы (Мақыпұлы, 2004, s. 202).

Ұлылар да ортақ де, жақсы ақын де,
өз халқыма таныту – мақсатым де –
бірақ мүмкін емес-ау өз шыңынан
Махамбеттер сөйлеуі басқа тілде...
Байрон емес – Махамбет, ол өмірге
Уитмен боп тіпті де оралмайды;
Қылыш байлап, дулыға кигізгенмен

Пастернак та Махамбет бола алмайды (Оңғарсынова, 1987, s. 74), – деп адуынды ақынның ешкімге ұқсамайтын табиғатын танытқан Ф. Оңғарсынова өр намыс пен өлмес

рухтың символындай Махамбет жырларының өзге тілде сөйлеуінің мүмкін еместігін айтады. Цикл “Махамбет аудармашысымен әңгіме” деп аталғанымен, мұнда ішкі монолог пен өршіл сезім басым. Мұндағы ақындық пайым мен азаматтық пафос, эмоция мен интонация сынды компоненттер өлеңнің эстетикалық қуатының арта түсуімен ойдың анықтала түсуіне қызмет етіп тұр.

Поэтикасында Махамбетке өзара бір табан жақындық, туыстық сезілгендігімен, Ф. Оңғарсыноваға “қорғасыннан құйылған” жырлары бар Махамбет туралы поэма жазудың оңайға түспегені анық. Өйткені, тарихи тұлғаға арнап поэма жазу ақыннан үлкен жауапкершілікті, тарихи танымдылық пен эстетикалық талғамды талап ететіні белгілі. Әркімнің өз Махамбеті бар, әр суреткердің ұғымындағы Махамбет образы әр басқа. “... Мен анамнан естіген әңгімелердің әсерінен болса керек, бұл екі кісіні түсімде көретінмін және біздің туыскандарымыз деп ойлайтынмын” (Оңғарсынова, 2003, s. 7) дейтін ақын естелігі Фаризаның осы поэманы бар жан-тәнімен сезініп, жүрегінен өткізіп барып жазуға отырғандығын аңғартады. Поэма тақырыбы ешкімге жаңалық болмағанымен, тақырыпты ашудың өзіндік өрнегін ақын таба білген.

Өзге поэмаларымен салыстырғанда “Алмас қылыш немесе мен Махамбетпен қалай кездестім” поэмасы ақынның замандас-қаламдастарының назарына да көбірек ілініп, бірқатар мақалалардың арқауына айналды. Ж. Өтеев “Парасат поэзиясы” атты мақаласында ақын поэмасына қатысты: “Фариза мұнда Махамбеттің өмірбаяндық деректерін тепшілеп, термейді, тіпті ерлік істерінің бір эпизодын да еске түсірмейді. Бірақ, Махамбет өмірінің мәні мен әділет іздеген алмас қылыш ақындығын асқақ пафоспен, өрт сезіммен жырлайды” (Өтеев, 2001, s. 283), – деген пікір білдірсе, қазақтың ақын қызы К. Ахметова: “Фаризаның мықтылығы – монологтарының кейіпкер тағдыры мен мінезіне сай шығып, болмысымен үндесіп, үйлесіп кететіндігі. Қиналып қиыстырғандай, жамағандай жасандылығы жоқ, табиғилығы, аса әрі қуаттығы”, – деген болатын (Ахметова, 1989, s. 182).

“Алмас қылыш” поэмасының композициясы ақынның түс көру элементімен байланыста құрылады. Түс көру – әдебиеттегі өзін-өзі ақтаған көркемдік-символдық қолданыстың бірі болып есептеледі. “Сондай-ақ, әдеби түс көру тәсілі қазақтың сөз өнерінде о бастан-ақ кейіпкер психологиясын, болмыс-бітімін, ойлау жүйесін, жалпы адамның жұмбақ жаратылысын ашудағы көркемдік қызметін анықтап алған. Оның дәлелі – қазақтың эпос жанрларында, аңыз-әңгімелерінде, бүгінгі көркем прозада, тағы басқа да

жанрлық түрлерде кеңінен қолданылатындығында”, – дейді көркем прозадағы түс көру тәсілін теориялық тұрғыдан жан-жақты зерттеуші ғалым Г. Пірәлиева (Пірәлиева, 2003, s. 42). Бүгінде көптеген ақын-жазушылар түс көру процесін өз шығармаларында өте зор қызмет атқаратын құрал ретінде пайдаланады. Ал түстің кейіпкердің көңіл-күйін, санасында үздіксіз жүріп жатқан процестің бір сәтін белгілейтін көркемдік тәсілдің бірі екендігі белгілі. Ф. Оңғарсынованың бұл поэмасында психологиялық бейнелеу құралдарының бірі – осы түс көру тәсілі сәтті беріледі. Ақын лирикалық кейіпкердің түс көруі арқылы кейіпкерлерінің ішкі әлеміне тереңдей еніп, оның жан-дүниесінің ерекшелігін айқын аңғартады.

Ұйқыңды аш, кәне,

Сөзіме менің сал құлақ.

Ақ найза алмас жырымды менің қалғандай бүгін тот басып,

Тұрушы еді-ау от шашып!

Ақынмын дейсің, аруағым атқыр, мылжындар,

Күйбең тірліктің күйкі күндерін жүрсіңдер жырлап, оттасып.

“Сүйдім” деп зарлап жырлайтындарың сондағы –

өмірде тіпті жоқ ғашық (Оңғарсынова, 1987: 116).

Поэмадағы Махамбет бейнесі – ақын рухын қалғып кетуден сақтап, үнемі қолдап жүретін Жыр-жебеуші іспеттес.

Көркем образдың негізгі элементтерінің бірі – тіл, яғни сөйлеу даралығы. Поэма кейіпкері мінез ерекшелігімен қоса тілдік қолданыстарымен де дараланады, көркемдігі төмен, арзан сөздер ақын лексиконына жат. Батырлығы мен ақындығы қатар жарысқан Махамбетті дара тұлғасына сай сөйлету – кім-кімге де оңай еместігі анық. Ф. Оңғарсынова Махамбет ақынды сөйлеткенде поэмасына оның өзіне сай сөйлеу тілін таңдап алған. Мысалы: “Егеулі найза қолға алып жортқан түн қатып, Бабаңды бүгін, ұрпағым болсаң табындыр!”, “Осындай дәурен туғанда саған, Хақың жоқ сенің қалғымақ!”, “Кеуденді соғып ақынмын дейсің – сандырақ!”, “Ақынмын дейсің, аруағым атқыр мылжындар” сынды сөздер шынында да Махамбет ақынның өз аузымен айтылып отырғандай сендіреді. Осындай сөйлеу тілі арқылы кейіпкердің мінез-құлық,

дүниетаным, өмірге деген көзқарасы, рухани өресі таразыланады. Кесек мінезді кейіпкерлеріне келелі сөз айтқызу – қашаннан Ф. Оңғарсынова поэзиясына тән қасиет.

Ф. Оңғарсынова поэманы үш кездесуге бөлу арқылы Махамбет ақынның үш түрлі сәтін, үш түрлі ойын байқатады. Осындағы көркем бейненің ойын, сезімін, болмыс-бітімін, ішкі дүниесінде байқала бермейтін нәзік иірімдерді, мінез ерекшеліктерін танытуда ақын монологты тиімді пайдаланған. Монолог – кейіпкердің өзінің іштей айтатын ой-өрісі, көңіл-күйі, толғаныстары. Ақын монолог арқылы кейіпкерінің ішкі жан сезімін, психологиясын ашуға ұмтылады. Осы тұрғыдан келгенде монологтың орны ерекше.

Мен мына бабаң

Қара басымның рахаты үшін күресіп өткен деп пе едің,

Сұлуларды өртеп өрт демім.

Қаныпезер хан да жүзімді көріп қорқыныштан естен танғанда,

Сиқыр ханшалар сайқалдықпен арбап

Найза көздерін салғанда,

Басымның қамын жеп пе едім? (Оңғарсынова, 1987: 116).

Бұл монологтардан Махамбеттің батырлық болмысы танылып, күрескерлік рухы көрініс табады. Лирикалық кейіпкердің ішкі монологымен сол кездегі заман шындығы ашылады. Жалпы бұл тәсіл кейіпкерді зерттей көрсететін қасиетке ие. Г. Пірәлиеваның айтуынша: “Ішкі монолог – жан-дүниедегі құбылыстың айнасы. Кейіпкерлер өздерінің сөзін бағып, әрекетін саралап, ісін таразыға салып тексеріп, сынау барысында өзінің кім екенінен толық хабар береді. Өзге емес “өз жайларын өздері айтады” (Пірәлиева, 2003: 151).

“Тыңдаңдар, тірі адамдар!” поэмасы

Ф. Оңғарсынованың тарихи поэмаларының ішінде ерекше поэтикалық күймен дүниеге келген туындысының бірі – “Тыңдаңдар, тірі адамдар!” поэмасында қазақтың қос батыр қыздары Әлия мен Мәншүктің лирикалық бейнесі сомдалады. Ақын аталған поэмасында өзіне дейін талай шығармаға арқау болған соғыс тақырыбының дәстүрлі қалыбын бұзып, өзінше тыңнан сүрлеу салуға тырысады. Поэманың халық

дастандарынан бөлініп, өмірді таныту мүмкіндігінің, тіл көркемдігі мен жасалу жолының да өскендігін ақын қаламгерлік қарымы арқылы аңғартты. Поэмада ақын еркін көркемдік форма, шарттылық тәсілімен қос боздақтың рухын сөйлету, қазіргі ұрпақпен тілдестіру арқылы жаңа эстетикалық игілік жасаған.

“Тыңдаңдар, тірі адамдар!” поэмасында Ф. Оңғарсынова қазақ әдебиетіндегі поэма жанрында ұзақ уақыт бойы қолданылып келген құр, жалаң баяндауды пайдаланбай, лирикалық кейіпкерінің ішкі монологы арқылы ақындық идеяны ұтымды бере білген.

- Қанша жыл еді?,

- Қанша жыл еді

- Көп-көп жыл бұрынғыдай...

Ойлап па едік өтерін ғұмыр бұлай

Жеті қат жер түбінде.

Майдан. Атыс. Қантөгіс. Жалын. Азап.

Керзі етік пен сұр шинель мәлеңдеген

Көтерген әрең денең (Оңғарсынова, 2006: 32), –

деп бастаған ақын ішкі монологтың бір элементі болып табылатын еске алу, лирикалық шегініс пайдаланыла отырып, негізгі әңгімені лирикалық кейіпкерлердің жан толғаныстарымен байланыста өреді. “Әдебиеттанудағы еске алу тәсілінің өзіне тән формалық, көркемдік қызметінің өзі адам санасының бір түкпірінде тығылып қалған әртүрлі әсерлердің, ұғым-сенімнің, белгілі бір оқиға-бейнелердің ойға оралуынан ішкі жан әлемінде бір-біріне тәуелсіз, өзара сабақтас сезімдердің тууына себеп болары сөзсіз. Яғни, тұңғыық ойға берілудің алғашқы баспалдағы да” (Пірәлиева, 2003, s. 41). Ақын осылай деп өткен күнге ой жүгірткен лирикалық кейіпкерлері мен бүгінгі дәуір ұрпақтарын тілдестіру арқылы соғыс шындығын берудің өзгеше тәсіліне жүгінеді. Ақынның лирикалық кейіпкерлері:

...Өмір мен адам жайды,

Сезім мен заман жайлы

Нәзік жыныс құштар ғой білуге әлі,

өр мінез боп кетпесе бүгін бәрі –

шақырамын сені ашық әңгімеге – деп бейбіт күннің адамдарын ашық пікір алаңына шақырады. Ақынның өлілерге тірілерді сұхбатқа, өзара әңгімеге шақыртуын поэма мазмұнын ашып, эстетикалық қуатын арттыра түсірудегі ақындық қиялдан туындаған тәсіл деп түсінген жөн. Қиялдың шығарма ажарын арттырудағы өзгеше қызметі жөнінде ғалым З. Қабдолов: “Творчестволық фантазия. Бақылап білген, сезген шындықты кең өріске шығаратын қанатты творчестволық қиял – таланттың серігі”, – дейді (Қабдолов, 1992, s. 12). Расында да, қиялдың (фантазия) – ақынның қиналған сәтінде көмекке келетін поэтикалық тәсіл ғана емес, суреткерге керек негізгі қасиеттердің бірі екендігі анық.

Поэманың бүкіл сюжеттік желісі, құрылымы Әлия мен Мәншүктің ой-толғаныстары, ішкі монологтарымен дамып, сол арқылы өрбиді. Мұндағы екі кейіпкер – Әлия мен Мәншүктің монологтары кезектесіп келмей, “қос ішектен шығатын бір үн болып” қатар тіл қатады. Өзінің ақындық тәжірибесінде, яғни өлең өрімінде монологты сәтті қолданып келген Ф. Оңғарсынова аталған поэмасында да осы әдісті орынды пайдалана білген.

... Біз де тірі қалуды армандадық,

шай құюды, жүруді шамдар жағып.

... Жар болудың бақыты бұйырмады,

денемізді көрді жер, көрді де түн.

... Біз өмірден рахат сезінбедік,

тым құрыса бір сәтке ана болып (Оңғарсынова, 2008, s. 36 б).

Өзі батыр, өзі дана лирикалық кейіпкер енді бір сәт жар сүйіп, ана атануды армандайтын қарапайым көп қыздың біріне айналады. Ұзақ уақыт бойы соғыс тақырыбына арналған шығармалардағы ең басты нәрсе – әрбір адамның жүрегінің Отан деп соғуы, оның ешнәрседен тайсалмайтын батырлығы болса, Ф. Оңғарсынова бұл тақырыпқа өзгеше ізденіспен келеді. Ол өзі сомдаған тарихи тұлғаларды Аңыз-Адамға айналдыруды ешқашан мақсат етпеген. Керісінше, олардың тек ақын, батыр ғана емес,

бірініші кезекте адам екендігін, пенделік қасиеттердің оларға да жат еместігін басты назарда ұстайды.

Қорытынды

Ұлттық, жанрлық, стильдік, көркемдік ерекшелігі мол, үздіксіз дамып отырған қазақ әдебиетінің үлкен саласында Ф. Оңғарсынова оқырман жүрегіне жол тапқан өлеңдерінен тыс әртүрлі тақырыпта, әртүрлі жанрада оннан астам поэмалар жазды. “Сайраған Жетісудың бұлбұлымын”, “Тартады бозбаланы магнитім”, “Тындандар, тірі адамдар”, “Қасірет пен ерлік жыры”, “Сырласу немесе ақын әйелдің анасымен диалогы”, “Дала тағдыры”, “Мүшәйра”, “Қырдағы айқас”, “Мен өмірді сен деуші ем”, “Алмас қылыш немесе мен Махамбетпен қалай кездестім”, “Ақбөбек жырлары”, “Қарғыс”, “Дыбыстар әлемі”, “Қазақтың бір қызы бар Кәмшат деген” сынды поэмалары оның ақындық диапазонының кең және терең екендігін дәлелдеді.

Ақын поэмалары уақыт пен заман сырын, оның тарихи-әлеуметтік мәнін көркем бейнелеуде, шындықтың қоғамдық-философиялық сипатын ашуда көрнекті қызмет атқарады. Өзінің көркемдік ізденістерін үнемі толықтыра отырып, Ф. Оңғарсынова заман жайын, халық сөзін көкейіне түйіп, әділет туын биік ұстаған ақын екенін байқатады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- Алпысбаев, Қ. (1992). *Поэма және сюжет*. Алматы: Қазақ университеті.
- Ахметова, К. (1989). Ақиқат пен ар алдында. *Лениншіл жас газеті*, 12, 5-4.
- Аяпбергенұлы, Р. (2002). Ф. Оңғарсынова поэмалары. *Қазақ тілі мен әдебиеті журналы*, 5, 30–31.
- Әбдезұлы, Қ. (2004). *Тарих және тағдыр*. Алматы: Қазығұрт.
- Байоралова, Н. (2003). Жырдың пірі – Махамбет. *ҚазҰУ хабаршысы журналы. Филология сериясы*, 47, 50-54.
- Бисенғали, З. (2003). Ұзарар өмір із қалса... *ҚазҰУ хабаршысы журналы. Филология сериясы*, 11, 36 -37.
- Дүкенбаева, З. (2003). *Қазақтың шығармашылық интеллигенциясының тарихы (1917-1941жж)*. – Алматы: Ғылым.
- Кубилос, В. (1962). Новые пути поэмы. *Журнал Вопросы литературы*, 1, 22–23.

- Қабдолов, З. (1992). *Сөз өнері*. Алматы: Қазақ университеті.
- Камарова, Н. (2001). *Қазіргі қазақ өлеңіндегі психологизм*. Алматы: Филол. ғыл. канд. дис.
- Қоспақов, З. (2001). *Әнші Майра*. Алматы: Ғылым.
- Мақпырұлы, С. (2004). *Қазына*. Алматы: Арыс.
- Мүтитегі, З. (2000). *Ф. Оңғарсынованың лирикасы*. Алматы: Білім.
- Мүсірепов, Ғ. (1982). *Заман және әдебиет*. Алматы: Жазушы.
- Нұрахметов, С. (1994). *Мырзалиевтың ақындық шеберлігі*: Филол. ғыл. канд. дис. Алматы.
- Оңғарсынова, Ф. (1990). *Шашы ағарған қыз*. Алматы: Жазушы.
- Оңғарсынова, Ф. (1987). *Өлеңдер / Екі томдық таңдамалы шығармалар*. Алматы: Жазушы. – Т 2.
- Оңғарсынова, Ф. (2003). Мен оны туысымдай көретінмін. *Алтын Орда газеті*, 9, 7-10.
- Оңғарсынова, Ф. (2006). *Он томдық шығармалар жинағы*. Астана: Елорда.
- Өтеев, Ж. (2006). *Парасат поэзиясы. Кітапта: Ф. Оңғарсынова. Он томдық шығармалар жинағы*. Астана: Елорда.
- Пірәлиева, Г. (2003). *Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем)*. Алматы: Алаш.
- Сейітов, С. (1986). *Өлең өлкесінде*. Алматы: Жазушы.
- Сұлтанғалиева, Ж. (1998). *Қазіргі қазақ лирикасындағы мінез мәселелері*: Алматы: Филол. ғыл. канд. дисс.
- Ұйықбаева, М. (2006). *Ф. Оңғарсынованың 10 томдық шығармалар жинағы*. Астана: Елорда. – Т 9.
- Числов, М. (1962). *Время зрелости – пора поэмы*. Москва: Советский писатель.
- Шаханов, М. (2008). *Мәңгүрттенбеу марсельезасы*. Алматы: Рух–Дария.